

NGÔI NHÀ TRUYỀN THỐNG CỦA NGƯỜI DAO TUYỂN TRONG MỐI QUAN HỆ VỚI RỪNG VÀ NGUỒN NƯỚC

NGUYỄN HÙNG MẠNH

Người Dao Tuyển còn có nhiều tên gọi khác như Dao Tiên, Dao Áo dài, Dao Chàm, Dao Đầu bằng (vùng Lai Châu) [1, tr. 33]. Dao Tuyển thuộc nhóm phương ngữ *mùn* (*kìm mùn, diu mùn*). Ở Lào Cai, người Dao Tuyển là một trong ba nhóm ngành Dao cùng với Dao Đỏ và Dao Họ. Dân số của người Dao Tuyển có khoảng 20.000 người, cư trú tập trung ở một số xã huyện Bảo Thắng, Bảo Yên, Bắc Hà và một bộ phận nhỏ cư trú ở thành phố Lào Cai. Với người Dao Tuyển, ngôi nhà không chỉ đơn thuần là nơi cư trú, sinh hoạt mà nó còn liên quan đến sự thịnh vượng, bình yên, may mắn của tất cả các thành viên trong gia đình, phản ánh mối quan hệ, cách ứng xử của con người với môi trường tự nhiên, đặc biệt với rừng và nguồn nước.

Ở Việt Nam từ trước đến nay đã có nhiều công trình nghiên cứu về người Dao như: *Người Dao Ở Việt Nam* (1971) của Bé Viết Đăng, Nguyễn Khắc Tụng, Nông Trung, Nguyễn Nam Tiến; *Văn hóa truyền thống của người Dao ở Hà Giang* (1999) của Phạm Quang Hoan, Hùng Đình Quý; *Lễ cưới người Dao Tuyển, Thơ ca dân gian người Dao Tuyển* của Trần Hữu Sơn. Tuy nhiên, các tác phẩm này mới chỉ giới thiệu khái quát về lịch sử, đời sống kinh tế, văn hóa vật chất, tổ chức làng bản, phong tục tập quán, tín ngưỡng, tôn giáo của người

Dao Đỏ và người Dao Áo dài (Dao Tuyển) ở Hà Giang và Lào Cai. Chưa có nghiên cứu nào viết về mối quan hệ giữa nhà ở của người Dao Tuyển với môi trường tự nhiên, đặc biệt là trong mối quan hệ với rừng và nguồn nước. Trong khi đó, cuộc sống của người Dao nói chung và với người Dao Tuyển ở Lào Cai nói riêng lại có mối quan hệ mật thiết với rừng và với nguồn nước bao đời nay. Điều này được thể hiện từ cách họ tự gọi mình là “kiềm mùn” (có nghĩa là người rừng) đến môi trường cư trú, hoạt động sản xuất, sinh hoạt văn hóa đến đời sống tín ngưỡng, tâm linh của cộng đồng. Bởi vậy, ở bài viết này, chúng tôi tập trung xem xét mối quan hệ giữa nhà ở truyền thống với rừng và nguồn nước của người Dao Tuyển ở Lào Cai.

1. Khái quát về môi trường cư trú của người Dao Tuyển

Môi trường cư trú là sự phản ánh sinh động nhất về đời sống lao động sản xuất, phong tục tập quán, sinh hoạt văn hóa tinh thần của mỗi dân tộc. Ở Lào Cai, mỗi dân tộc có môi trường cư trú khác nhau, ngay cả giữa các ngành người Dao cũng có sự khác biệt. Người Dao Đỏ sống trên cao, người Dao Tuyển sống ở khu vực giữa và người Dao Họ sống ở vùng thấp. Về môi trường cư trú, giữa các ngành Dao đều có những nét tương đồng từ việc chọn đất lập làng, cách bố trí các nóc nhà trong làng, không gian sản xuất, không gian sinh hoạt văn hóa, tín ngưỡng của cộng đồng làng, đặc biệt là trong mối quan hệ với rừng và nguồn nước.

Cư trú gần rừng và nguồn nước là tập quán lâu đời của các ngành người Dao ở Lào Cai nói chung và với người Dao Tuyển nói riêng. Qua khảo sát, các làng của người Dao Tuyển có lịch sử hình thành từ 50 năm trở về trước đều nằm men theo các con sông lớn chảy qua địa bàn Lào Cai là sông Hồng, sông Chày, sông Nậm Thi. Trong đó,

phần lớn các làng người Dao Tuyển tập trung chủ yếu ở hai bên bờ của lưu vực sông Hồng như: làng người Dao Tuyển ở xã Cốc Mỹ, Bản Qua (huyện Bát Xát); xã Đồng Tuyển, phường Nam Cường, xã Cam Đường, Vạn Hòa (thành phố Lào Cai); xã Long Phúc, Long Khánh, Kim Sơn, Bảo Hà (huyện Bảo Yên) và một bộ phận phân bố rải rác theo dòng Nậm Thi như làng người Dao ở xã Bản Phiệt, Bản Lầu, Bản Sen, Thanh Bình huyện Mường Khương. Ven dòng sông Chày có các làng người Dao Tuyển ở xã Cốc Ly, Tả Cù Tỷ, Nậm Đét huyện Bắc Hà; xã Phong Niên, Thái Niên, Phong Hải, Tri Quang... huyện Bảo Thắng. Đây đều là những khu vực có địa hình tương đối bằng phẳng, đất đai màu mỡ, gần rừng, gần nguồn nước, rất thuận lợi cho việc đi lại, canh tác các loại cây trồng.

Mối quan hệ giữa người Dao Tuyển với rừng còn được thể hiện trong cách đặt tên gọi cho làng. Có rất nhiều làng người Dao Tuyển lấy tên của loài cây làm tên gọi cho làng như làng Mai Đào (làng có nhiều cây đào), xã Thượng Hà, huyện Bảo Yên. Một số làng lại đặt tên theo con suối như: làng Nậm Suu (rốn nước), xã Bản Phiệt, huyện Bảo Thắng; làng Cùm Thượng (khu vực đầu suối), làng Cùm Hạ (làng cuối suối), xã Đồng Tuyển thành phố Lào Cai; Khe Dừng (làng nằm gần Khe Dừng), xã Thái Niên, huyện Bảo Thắng; làng My “pông mi dặng” (làng nằm gần suối *pông my voong*) xã Tri Quang, huyện Bảo Thắng; làng Nà Khem (ruộng lạnh) xã Long Phúc, huyện Bảo Yên. Có làng lại lấy tên của loài chim để đặt tên cho làng như làng Ên (làng chim én) xã Thái Niên... Không gian cư trú, lao động, sinh hoạt trong các ngôi làng của người Dao luôn có mối quan hệ chặt chẽ, khăng khít với rừng và nguồn nước. Trong đó, rừng và nguồn nước là hai yếu tố trung tâm để bố trí không gian cư trú của làng.

Các nóc nhà trong làng bao giờ cũng được bố trí thấp hơn rừng và nguồn nước, vì theo quan niệm của người Dao Tuyển, rừng được ví như mái tóc bảo vệ cho dân làng khỏi gió bão, lũ lụt, bảo vệ nguồn nước phục vụ đời sống sản xuất, sinh hoạt cho cộng đồng.

Mối quan hệ, ứng xử với rừng và nguồn nước của người Dao Tuyển còn được thể hiện sâu sắc từ cách bảo vệ, khai thác, sử dụng nguồn tài nguyên rừng và nguồn nước trong đời sống sinh hoạt hằng ngày đến các hoạt động mang tính tín ngưỡng của cộng đồng. Mỗi làng người Dao đều có những khu rừng thiêng hoặc một gốc cây to làm nơi thờ cúng thần rừng, thần bản mệnh của cộng đồng để cầu cho mưa thuận gió hòa, làng bản có cuộc sống bình yên. Tóm lại không gian cư trú của người Dao Tuyển luôn có mối quan hệ mật thiết, hòa quyện với môi trường tự nhiên, đặc biệt là rừng và nguồn nước tạo nên nét văn hóa đặc trưng riêng về môi trường cư trú của người Dao Tuyển so với các dân tộc khác ở Lào Cai.

2. Mối liên hệ giữa nhà ở truyền thống của người Dao Tuyển với rừng và nguồn nước

Mối quan hệ giữa nhà ở với rừng và nước trong các ngôi làng của người Dao Tuyển ở Lào Cai được thể hiện ở nhiều mặt khác nhau từ kiến trúc nhà ở, cách sử dụng nguyên liệu làm nhà, các phong tục liên quan đến dựng nhà...

2.1. Về mặt kiến trúc

Người Dao Tuyển ở Lào Cai có ba loại nhà chính là nhà chôn cột (*pau xong*), nhà cột kê (*pau chôn*) và nhà nửa sàn nửa đất (*clán pau*). Tùy thuộc vào môi trường khí hậu, địa hình cư trú mà họ lựa chọn dựng kiểu nhà cho phù hợp. Các làng người Dao Tuyển sinh sống ở vùng cao thường làm kiểu nhà cột kê, còn các làng người Dao ở

vùng thấp phần lớn làm nhà theo kiểu chôn cột. Loại nhà nửa sàn nửa đất trước đây rất phổ biến trong các làng người Dao ở huyện Bảo Thắng nhưng ngày nay lại không còn phổ biến. Kiến trúc và không gian sử dụng của các loại nhà ở của người Dao Tuyển không có nhiều khác biệt. Các ngôi nhà đều được làm theo kiểu nhà ngang, có từ hai đến ba gian tùy thuộc vào nhu cầu, điều kiện của gia đình. Gian giữa là nơi trang trọng nhất của ngôi nhà, được dùng làm nơi đặt bàn thờ tổ tiên, tiếp khách và giải quyết các công việc quan trọng của gia đình. Hai gian còn lại được dùng làm buồng ngủ và bếp nấu ăn của gia đình. Đối với loại nhà nửa sàn nửa đất thì ngoài ba gian chính, họ làm thêm hai gian phụ ở hai đầu hồi, một bên làm nơi đặt bếp nấu ăn và một bên làm sân phơi. Còn đối với kiểu nhà kê cột, chôn cột thì sân phơi được làm trước cửa nhà. Về mặt kiến trúc, các loại nhà đều có bộ khung nhà làm bằng gỗ có từ 16 đến 20 cây cột được cố định, gắn kết bởi các cây xà, gồm phang và kèo (cột - xà - kèo) tạo sự vững chãi cho ngôi nhà. Vách xung quanh nhà được làm bằng ván gỗ hoặc giát nửa đan thành phen. Sàn nhà được giát bằng tre, nứa, vầu, mai đập dập thành từng mảnh. Mái nhà của người Dao Tuyển thường được làm dốc và lợp bằng lá cọ hoặc cỏ gianh. Kiểu kiến trúc này luôn tạo ra sự thoáng mát về mùa hè, đồng thời phòng chống được nước ngập vào mùa mưa lũ, đặc biệt là các làng người Dao cư trú ở gần các con sông, con suối.

Các không gian sinh hoạt xung quanh nhà như sân phơi, ao vườn, hệ thống chuồng trại cũng có mối quan hệ mật thiết với rừng và nguồn nước. Vị trí cao nhất là rừng, tiếp đó đến nhà ở, sau đó đến sân, vườn và ao nhỏ phía trước. Ngôi nhà truyền thống bao giờ cũng tựa lưng vào đồi (đồi rừng), có rừng bao phủ, che chở phía trên,

hướng nhà nhìn ra suối. Hai bên chái nhà là hệ thống chuồng trại chăn nuôi. Máng nước ăn của gia đình được đặt ở gian phụ đầu hồi, đây cũng là bên đặt bếp ăn của gia đình. Nước ăn được dẫn về nhà bằng các máng tre phía ngang hông hoặc đằng trước nhà, họ kiêng dẫn nước chạy đằng sau nhà, đặc biệt là qua vị trí đặt bàn thờ tổ tiên. Từ nhà ở, người Dao tuyển thường làm rất nhiều con đường đi khác nhau như đường đi chính vào làng, đường lên rừng, đường đi nương cũng phản ánh mối quan hệ mật thiết với rừng.

2.2. Việc chọn vị trí, hướng nhà trong mối quan hệ với rừng và nguồn nước

Theo quan niệm của người Dao Tuyển, việc lựa chọn vị trí dựng nhà (*lò tin*) có ý nghĩa rất quan trọng vì nó ảnh hưởng trực tiếp đến sự yên ổn, thịnh vượng của gia đình. Nên khi lựa chọn vị trí dựng nhà, ngoài các yếu tố thuận lợi về khí hậu, địa hình, đất đai, người Dao Tuyển còn đặc biệt chú trọng đến hai yếu tố rừng và nguồn nước. Trong đó, rừng được người Dao Tuyển ví như mái tóc của mình, nên khi dựng nhà, họ thường chọn những vị trí đất đai nằm ven các cánh rừng để được rừng che chở, phòng chống sạt lở, gió bão vào mùa mưa lũ. Ngoài ra, rừng còn là chỗ dựa vững chắc về mặt đời sống vật chất cho các gia đình thông qua các hoạt động săn bắt, hái lượm. Rừng còn là nơi cung cấp nguồn nguyên liệu làm nhà, nguyên liệu đốt, nguyên liệu phát triển các nghề thủ công truyền thống, sản phẩm buôn bán trao đổi... để phục vụ cho đời sống sinh hoạt hằng ngày của các gia đình. Qua khảo sát các làng của người Dao Tuyển ở Lào Cai tại các xã Bản Phiệt, Phong Niên, Thái Niên, Trì Quang, huyện Bảo Thắng, chúng tôi thấy các nóc nhà đều được bố trí ở gần các khu rừng. Tuy nhiên, người Dao Tuyển thường chọn những khu vực bìa rừng để dựng nhà,

họ rất ít khi dựng nhà sâu trong các cánh rừng để tránh bị thú rừng làm hại. Ngoài ra, họ cũng kiêng dựng nhà gần các khu rừng thiêng, rừng ma, gần gốc cây thiêng, cây cổ thụ vì người Dao cho rằng đây là nơi ở của các loài ma nên con người ở gần khu vực đó sẽ không tốt cho gia đình.

Bên cạnh rừng, gần nguồn nước cũng là một trong những tiêu chí quan trọng khi dựng nhà của người Dao Tuyền vì theo quan niệm của họ, nước được ví như mạch máu giúp vạn vật, con người phát triển. Nhà dựng gần rừng và nguồn nước sẽ giúp cuộc sống của gia đình được thuận lợi hơn rất nhiều. Họ không sợ mưa bão, sạt lở đất đá vì đã được rừng bảo vệ, che chắn. Gần nguồn nước vừa giúp gia đình không phải đi lấy nước xa, nhất là khi công cụ dẫn nước truyền thống trước đây của người Dao Tuyền còn rất đơn sơ, họ chủ yếu dùng máng vầu, tre để dẫn nước. Bởi vậy, nếu nhà ở cách xa nguồn nước thì việc dẫn nước về phục vụ cho đời sống sinh hoạt của gia đình gặp nhiều khó khăn. Dựng nhà gần nguồn nước còn được ghi chép trong cuốn sách “địa lý hành” (sách địa lí) hướng dẫn về cách chọn vị trí dựng nhà ở. Ngoài ra, nước còn có sự gắn bó mật thiết về mặt đời sống tín ngưỡng, tâm linh của người Dao Tuyền, họ ví nguồn nước là dòng chảy mang lại sự may mắn cho gia đình và đưa mọi rủi ro, những gì không may đi, giúp gia đình, cộng đồng có cuộc sống bình an.

Ngoài việc chọn vị trí dựng nhà, chọn hướng nhà (*win pau*) là nghi thức rất quan trọng trong phong tục dựng nhà mới của người Dao Tuyền. Người Dao có nhiều cách lựa chọn hướng nhà khác nhau như dựa vào tuổi của chủ nhà, hay chọn hướng nhà bằng cách xoay vòng... Ngoài các yếu tố trên thì hướng của ngôi nhà bao giờ cũng phải có tầm nhìn xa, thoáng đãng, không bị các dãy núi che khuất, hướng nhà nhìn ra

suối thì gia đình sẽ yên ổn làm ăn, mọi việc được thuận lợi, may mắn. Họ kiêng chọn hướng nhà quay úp mặt vào đồi, có dòng suối chảy đâm thẳng vào nhà; hướng nhà có các mỏm đá có nhiều hình thù kì quái; hướng nhà nhìn vào khu rừng thiêng, rừng ma, cây cổ thụ...

2.3. Nguyên liệu sử dụng để dựng nhà

Ngôi nhà truyền thống của người Dao Tuyền không chỉ có mối quan hệ mật thiết với rừng về vị trí dựng nhà, hướng nhà mà còn thể hiện trong việc sử dụng nguyên liệu để dựng nhà. Khi dựng nhà, người Dao Tuyền sử dụng nguồn nguyên liệu sẵn có từ tự nhiên như các loại gỗ, tre, nứa, cỏ gianh. Trong đó, gỗ là nguyên liệu chính của ngôi nhà. Để chuẩn bị đủ lượng gỗ dựng nhà, gia đình phải chuẩn bị trước từ một đến hai năm. Việc chọn gỗ làm nhà của người Dao Tuyền thường gắn liền với một số kiêng kị nhất định với mong muốn gia đình sẽ chọn được cây gỗ tốt, gỗ bền không bị sâu mọt ăn, giúp cho ngôi nhà bền chặt. Gia chủ bao giờ cũng chọn ngày tốt, chọn ngày đẹp không xung khắc với chủ nhà để vào rừng chọn gỗ. Để chọn được các loại gỗ tốt, người Dao Tuyền thường tìm đến các cánh rừng gần nhà để lựa chọn, còn nếu các khu rừng gần nhà không có các loại gỗ tốt, họ phải tìm đến các cánh rừng xa hơn. Những cây gỗ tốt là những cây có thân thẳng, không bị sâu mọt. Họ đặc biệt kiêng không chọn những cây gỗ đẽ, cây cụt ngọn, cây bị sét đánh dù gỗ của nó có tốt đến mấy. Vì người Dao quan niệm chọn những cây gỗ đó về dựng nhà, gia đình sẽ không phát triển, cuộc sống sẽ bị lụi bại chết dần như cây gỗ. Ngoài ra, họ kiêng chọn các cây gỗ nằm ở các khu rừng ma, rừng thiêng của cộng đồng về làm nhà. Hay khi dựng nhà, đặc biệt là hệ thống các cây cột trong ngôi nhà bao giờ phần gốc cũng được đặt bên dưới, ngọn quay đầu lên trên, tránh đảo

ngược thì gia đình mới ăn nên, làm ra và ngày càng phát triển. Việc đưa phần gốc lên trên khi dựng nhà được người Dao ví như ngôi nhà bị lộn ngược, mọi tôn ti, trật tự của gia đình cũng bị đảo lộn, như thế sẽ không tốt cho gia đình. Các cây đòn tay bao giờ cũng được sắp xếp theo thứ tự, phần gốc bao giờ cũng đặt quay về phía tây, còn phần ngọn quay về phía đông.

Sau khi lựa chọn được số lượng cây ưng ý, chủ nhà về bố trí thời gian nhờ một số anh em, trai tráng trong làng đến giúp ngà và kéo gỗ về nhà. Gỗ kéo về nhà được gia chủ sơ chế bằng cách bóc vỏ rồi đưa xuống ao ngâm từ bốn đến năm tháng cho thân gỗ không bị cong vênh, chịu được mối mọt, sau đó gia đình mới nhờ anh em biết làm mộc đến giúp tính toán, đẽo gọt tạo bộ khung nhà.

Ngoài gỗ, khi dựng nhà, người Dao Tuyền còn sử dụng các loại tre, vầu, nứa để làm đòn tay, rui, mè cho ngôi nhà. Tuy không quan trọng như việc lựa chọn gỗ nhưng để chọn được những cây tre, vầu tốt, người Dao Tuyền thường lựa chọn các cây già, có màu vàng óng về làm đòn tay, rui mè. Còn nếu dùng tre, vầu để làm vách ngăn, giát sàn, họ thường chọn các loại tre, vầu bánh tẻ, sau đó bổ đập rồi đem ngâm một thời gian cho khô mới mang sử dụng. Cỏ gianh, lá cọ cũng là nguyên liệu quan trọng được người Dao Tuyền sử dụng để lợp mái nhà.

Tùy thuộc vào từng loại nguyên liệu mà họ sử dụng các loại công cụ và thời gian khai thác khác nhau, nhưng phổ biến nhất là họ dùng rìu, cưa, dao để khai thác gỗ, tre, nứa. Và thời gian khai thác nguyên liệu thường diễn ra vào dịp cuối năm khi mùa màng đã thu hoạch xong. Ngày nay, mặc dù đời sống kinh tế của người Dao ở Lào Cai đã được cải thiện rất nhiều so với những

năm trước đây nhưng các loại nguyên li truyền thống như gỗ, tre, nứa vẫn được các gia đình sử dụng phổ biến theo lối sống cổ truyền.

2.4. Một số nghi lễ trong dựng nhà mới

Khi dựng nhà mới, người Dao Tuyền có nhiều nghi lễ khác nhau như lễ động thổ, lễ vào nhà mới, lễ chuyển bàn thờ tổ tiên, lễ chuyển bếp. Ngoài ý nghĩa về mặt tâm linh cầu cho mọi sự may mắn, gia đình có ngôi nhà mới yên ổn làm ăn, ngày càng phát triển thì các nghi lễ này luôn có sự gắn bó mật thiết với rừng và nguồn nước. Trong đó nổi bật nhất là nghi lễ đốt tinh mộc và lễ chuyển bếp khi vào nhà mới. Đốt tinh mộc là nghi lễ rất quan trọng trước khi làm lễ vào nhà mới của các gia đình. Theo quan niệm của người Dao Tuyền, khi làm nhà, họ phải sử dụng nhiều loại nguyên liệu khác nhau, khi mang về dựng nhà, các cây gỗ sẽ có tinh mộc xung khắc với nhau, tạo ra những tiếng vang động lạ làm cho mọi người trong nhà hoảng hốt nên sau khi dựng nhà xong, chủ nhà phải dùng lửa để đốt tinh mộc, xua đuổi mọi tà ma trú ngụ trong cây gỗ ra ngoài thì gia đình mới yên ổn làm ăn.

Sau khi chuyển bát hương lập bàn thờ cho thần giữ nhà và đưa lửa lên bếp trên sàn nhà, người ta đốt tinh mộc ở năm phương "đông phương giáp át mộc", "nam phương bính đình hoả", "tây phương canh tân kim", "bắc phương nhâm quý thủy", "trung phương mậu ki thổ". Đốt hết tinh mộc ở năm phương trong nhà thì thầy bói đưa bó đuốc cho chủ nhà cầm đến nhóm lửa ở khoang bếp và bếp lửa đầu tiên sẽ đun một ấm nước, rồi lấy nước đó mời khách đến dự lễ về nhà mới.

Sau khi làm lễ gia tiên, gia đình phải làm lễ đặt bếp (*ón ca đô*) và lễ lấy nước (*cho woǎm*) vào nhà mới. Cả hai nghi lễ

này đều có mối liên hệ mật thiết với rừng và nguồn nước. Để thực hiện nghi lễ này, gia đình chuẩn bị hai ống nứa to để đi lấy nước, hai bó củi để nhóm bếp. Sau đó, gia đình nhờ hai người cao tuổi đã thành ông thành bà có cuộc sống hạnh phúc, đầy đủ đưa những đồ này vào nhà. Người đàn ông vác bó củi đi trước, người phụ nữ xách hai ống nước đi theo mang vào vị trí đặt bếp nhóm lửa đun nước với ý nghĩa nôi lửa cho ngôi nhà để cầu mong cho gia đình luôn được đầy đủ, đầm ấm, hạnh phúc.

Dựng ngôi nhà mới là một việc quan trọng trong chu kì vòng đời người. Bởi ngôi nhà là nơi sinh sống, nơi chứng kiến những đổi thay của các thế hệ trong gia đình. Người Dao Tuyển cho rằng, nếu ngôi nhà tốt sẽ đem lại may mắn, bình yên cho các thành viên trong gia đình, công việc trông trọt, chăn nuôi sẽ thuận lợi; nếu ngôi nhà không tốt sẽ khiến các thành viên trong gia đình gặp nhiều bất trắc, rủi ro. Vì thế, ngôi nhà luôn gắn liền với những yếu tố địa hình, rừng và nguồn nước là quan niệm mà người Dao Tuyển vẫn duy trì đến ngày nay. □

N.H.M

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Bé Viết Đăng, Nguyễn Khắc Tụng, Nông Trung, Nguyễn Nam Tiến (1971), *Người Dao ở Việt Nam*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội.
2. Diệp Đình Hoa (2002), *Người Dao ở Trung Quốc (Qua những công trình nghiên cứu của học giả Trung Quốc)*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội.
3. Trần Hữu Sơn (1999), *Tục ngữ câu đố dân tộc Dao*, Nxb. Văn hoá dân tộc, Hà Nội.
4. Trần Hữu Sơn (2001), *Lễ cưới người Dao Tuyển*, Nxb. Văn hoá dân tộc, Hà Nội.
5. Trần Hữu Sơn (2005), *Thơ ca dân gian người Dao Tuyển*, Nxb. Văn hoá dân tộc, Hà Nội.
6. Trần Hữu Sơn (2009), *Sách cổ người Dao*, Tập 1, 2, 3, Nxb. Văn hoá dân tộc, Hà Nội.